

Miloševićovo Srbsko.

Případová studie kompetitivního mobilizačního autoritativního režimu

Stanislav Balík, Věra Stýskalíková

Tento text byl zpracován v rámci projektu Grantové agentury České republiky *Nedemokratické politické systémy v postkomunistickém areálu* (kód GA 407/04/0331).

Abstract: *Serbia under Milošević – the Case Study of Competitive Mobilisational Authoritarian Regime*

The article aims at characterization of the political regime in Serbia in the period 1990 – 2000 according to the theoretical concepts of J. J. Linz. The text begins with the short description of the previous (communist) regime and the character of the transition. The strong emphasis is given on the analysis of the several axes of non-democratic regimes: the limited pluralism, mobilization, ideology and leadership. The authors conclude that the political system shall be classified as competitive mobilisational authoritarian regime.

Keywords: *Serbia, non-democratic regimes, pluralism, mentality-ideology, mobilization, leadership, Slobodan Milošević, competitive mobilisational authoritarian regime*

1. Úvod

Předkládaná studie analyzuje režim vzniklý v procesu rozpadu jugoslávské federace na přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století, úzce spjatý s osobou Slobodana Miloševiče. Stať nejprve nastíní situaci v Socialistické federativní republice Jugoslávii (SFRJ) v 80. letech XX. století včetně národnostní problematiky. Ačkoliv lze za datum iniciace nového režimu považovat rok 1986¹, analýza se soustředí zejména na období od vzniku Svazové republiky Jugoslávie (SRJ)² do říjnového převratu v roce 2000. Studie postupně popíše Miloševićův režim i v mezinárodním kontextu a v nezbytné míře se bude zabývat okolnostmi rozpadu SFRJ, secesí Slovinska se srbským angažmá v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině a situací na Kosovu a v Černé Hoře. Hlavní důraz bude kladen na Srbsko jakožto součást Svazové republiky Jugoslávie. Situaci (limitovaný pluralismus, ideologii apod.) v Černé Hoře reflektovat nebude.

¹ Milošević se stal předsedou Svazu komunistů Srbska (SKS). V roce 1989 byl zvolen srbským prezidentem, kterým byl do roku 1997, kdy si zajistil post svazového prezidenta.

² Tzv. třetí Jugoslávie.

Ačkoliv bylo vydáno velké množství knih zabývajících se situací v Srbsku v průběhu devadesátých let, valná většina z nich je buď balkánské produkce a podává zaujatý pohled na věc, nebo se jedná o povrchní publicistiku zahraničních žurnalistů či memoáry mezinárodních arbitrů. Areálových studií je relativně málo, navíc se spíše zabývají regionem jako celkem a nezacházejí do detailnějších rozborů. Srbský režim byl často označován jako autoritářský (např. Lewis 2000: 49, Beyme 1996: 167, Miller 1997: 147, Crampton 2002: 278). Publicista Robert Thomas ve své knize *Serbia under Milošević* uvádí, že „...srbský režim se nachází v klasifikační nejistotě, kde se zakrnlé demokratické instituce mísí s autoritářskými strukturami a jsou zastíněny sultanistickým vlivem lídra strany Slobodana Miloševiče“ (Thomas 1999: 3-4). Bělehradský Institut pro evropská studia vydal v roce 1998 knihu *Lavirinti krize*, ve které uvádí, že „...politický systém SRJ vykazuje totalitní i liberálně-demokratické rysy a nelze ho jednoznačně zařadit.“ (Samardžić, Nakarada, Kovačević et al. 1998: 184).

V roce 1992 poznamenal politolog Miroslav Pečujlić z Institutu politických studií v Bělehradě, že „ústřední kontradikce v politickém životě v Srbsku je fundamentální disharmonie mezi demokratickou formou politických institucí a nevyvinutou politickou kulturou. Výsledkem je pak autoritářský režim, opozice chovající se autoritářským způsobem, strany personifikované silným vůdcem a inklinace Srbů k autoritářství. Disharmonie se pak projevuje v tom, že Srbové toužící po demokracii volí její pravý opak.“ (Miller 1997: 162).

Larry Diamond vyděluje pět typů režimů: *autoritativní, pseudo-demokracie, volební demokracie, středový typ (mezi volební a liberální demokracií) a liberální demokracii*. První dva typy zahrnuje do skupiny autoritativních režimů, poslední tři do demokratických. Na základě této typologie zařadil srbský sociolog Vladimir Goati srbský i černohorský režim do skupiny pseudodemokracií. Po volbách v roce 1998 Černá Hora překonala pomyslný práh mezi autoritativním a demokratickým režimem a zařadila se do kategorie volebních demokracií (Goati 2001: 220).

Analytik Fareed Zakaria označuje ve svém článku ve *Foreign Affairs* Miloševićův režim za *neliberální demokracii* (Zakaria 1997); politolog Steven Levitsky naopak zavádí termín *kompetitivní autoritativní režim*, ve kterém stanovuje podmínku zmanipulovaných voleb, porušování občanských svobod a periodickou krizi, ve které opozice vyzývá vůdce režimů k odstoupení (Levitsky 2003). Srbsko splňovalo v 90. letech tyto podmínky bez výhrad: signifikantní část srbské společnosti protestovala v masových demonstracích proti Miloševićovu režimu (1991, 1992, 1996-1997) a vedení bylo potvrzováno v pravidelných volbách, které byly často zmanipulované (1990, 1992, 1993, 1996, 1998, 2000). Samotný systém oslabovalo i zapojení do konfliktů v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a mezinárodní sankce uvalené na SRJ. Vojenská, politická, ekonomická a

morální porážka v těchto konfliktech, jakož i faktická ztráta Kosova,³ přispěly k mobilizaci opozice a konečnému svržení režimu. K Levitského typologii a označení režimu jako *kompetitivního autoritativního* se přiklonil i Dušan Pavlović z Jeffersonova Institutu v Bělehradě.⁴

Je tedy zřejmé, že analýza a následná klasifikace Miloševićova režimu není jednoduchou a jednoznačnou záležitostí. Přesto není zřejmě zbytečné pokusit se uchopit tento režim prostřednictvím klasických politologických schémat navržených pro výzkum nedemokratických (resp. autoritativních) režimů.

2. Identita odstraňovaného režimu

Herbert Kitschelt vydělil na konci 80. let tři typy komunistických režimů: patrimoniální, byrokraticko-autoritářské a národně-akomodační, přičemž zohlednil stav společnosti před uchopením moci komunisty. Na základě této typologie zařadil předmiloševićovské Srbsko k režimu patrimoniálnímu, který zpravidla navazuje na autoritativně řízené společnosti s převahou rurální populace, vyznačuje se striktní hierarchicko-osobní závislostí mezi komunistickými vůdci a jejich stoupenci, přičemž spory uvnitř stranické elity jsou minimální.

Jugoslávský komunistický režim byl nastolen zevnitř; v místním prostředí byl vnímán jako vítězná autochtonní síla druhé světové války, a proto měl zpočátku vyšší stupeň legitimacy, než v ostatních státech východní Evropy. Ústava Federativní lidové republiky Jugoslávie (FLRJ) byla přijata v roce 1946 a vycházela ze sovětské ústavy. Po roztržce se Sovětským svazem opustila Jugoslávie centralizovaný systém sovětského typu a postupně přecházela k tzv. socialistické demokracii. Státní hospodářství bylo částečně nahrazeno družstevním a byl zaveden model samosprávné demokracie. Ve snaze vymezit se mezi západním a východním blokem se Jugoslávie profilovala na mezinárodní scéně jako jeden ze zakladatelů a aktivních představitelů Hnutí nezúčastněných zemí (země deklarující své postavení mimo oba hlavní soupeřící bloky studené války).

Politický systém Jugoslávie byl neodlučitelně spjat s osobností Josipa Broze Tita (v letech 1940-1980 generální tajemník, resp. předseda prezidia ústředního výboru Svazu jugoslávských

³ Milošević prezentoval přijetí podmínek mezinárodního společenství v červnu 1999 jako své vítězství.

⁴ Pavlović zařazuje i postmiloševićovský režim Zorana Đinđiće ke kompetitivnímu autoritativnímu režimu. Pro odlišení uvádí, že Miloševićův režim směřuje k sultanismu, zatímco režim Đinđiće směřuje ke konsolidované demokracii (Pavlović 2004).

komunistů, 1945-1953 premiér a 1953-1980 prezident republiky)⁵, který se ve snaze o překonání národních odlišností a nacionalistických vášní pokusil vytvořit jugoslávský národ v politickém a občanském pojetí. Národnostní rozpory byly dočasně zakonzervovány, třebaže se s určitou periodičností objevovaly na politické scéně a po smrti Tita a nastalé ekonomické krize kulminovaly v podobě etnických válek. Tito si udržoval gloriolu válečného hrdiny; jakýkoli náznak odporu proti jeho osobě byl v zárodku potlačen, stejně tak režim potlačoval jakékoliv projevy nacionalismu. Národní uvědomění dříve nevyhraněných etnik (Muslimové, Makedonci) naopak podporoval. Od poloviny 60. let se začala intenzivně řešit otázka uznání Muslimů jako konstitutivního národa;⁶ byl kodifikován makedonský jazyk a Makedonci uznáni za státotvorný národ.

Vysoký přírůstek albánského obyvatelstva na Kosovu spojený s nejnižší životní úrovní v rámci Jugoslávie a postupnou migrací srbského etnika do vlastního Srbska a Bosny a Hercegoviny přispěl k albanizaci této autonomní provincie a postupné radikalizaci jejího obyvatelstva. Protesty se zaměřovaly na nesouhlas s potíráním albánského disentu⁷ či měly sociální charakter⁸, postupně se vyvinuly v požadavky národního charakteru s cílem přetvoření autonomní provincie Kosovo a Metohije na federální republiku. Kosovští Albánci si vytvořili zidealizovanou představu o životě v sousední Albánii a během nepokojů v šedesátých letech a na počátku let osmdesátých se začaly sporadicky objevovat i požadavky na spojení albánsky obývaných území a vytvoření Velké Albánie.

Poslední velkou změnu celého politického systému znamenala tzv. Titova ústava z roku 1974, která se v devadesátých letech 20. století stala základem pro secesi Slovinska, Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a Makedonie. Vedle jugoslávského občanství bylo zavedeno také republikové občanství, ústava garantovala přihlášení se k vlastnímu národu a užívání národního

⁵ Tito tedy zastával současně funkci hlavního muže státu jak formálně, tak fakticky – šéf komunistické strany a současně prezident, resp. premiér. Šlo o důsledek již zmíněného autochtonního způsobu nastolení komunistického režimu v Jugoslávii.

⁶ V roce 1968 byla na zasedání ÚV KS BaH uznána národnost Muslim a v roce 1974 zakotvena i v ústavě. Od devadesátých let je znatelný trend k historickému názvu Bosňák (Muslim) oproti Bosňan – obyvatel celé Bosny a Hercegoviny. S termínem Muslim jako označení národnostní skupiny a ne příslušnosti k náboženství (muslim) se setkáváme doposud.

⁷ Mezi lety 1971-1981 byl politický dissent potlačován po celé Jugoslávii, největší procento politických vězňů tvořili kosovští Albánci.

⁸ Demonstrace v roce 1981 začaly jako studentský protest proti špatným podmínkám na ubytovnách a v menze prištinské univerzity.

jazyka a také teoreticky umožňovala vystoupení jednotlivých republik z federace. Federální ústavní soud nemohl zrušit platnost článků republikových ústav ani v případě, že by došlo k rozporu s federální ústavou. Tohoto článku pak využily jednotlivé republiky a postupně se vyvázaly z federace.

Podle ústavy 1974 představovalo nejvyšší orgán výkonné moci devítičlenné předsednictvo federace. (Každá republika i autonomní provincie měla svého zástupce, devátým členem se automaticky stal předseda Svazu jugoslávských komunistů.) Funkci prezidenta vykonával Tito; po jeho smrti přešly kompetence na kolektivní orgán předsednictva, které každý rok volilo ze svého středu předsedu, přičemž byla zachována zásada střídání vedení jednotlivých republik a autonomních provincií. Druhou složkou výkonné moci byla Svazová výkonná rada, jejíž pravomoci byly omezeny na provádění rozhodnutí parlamentu. Ten se skládal ze dvou komor Svazové komory (220 členů) a Sboru republik (88 členů). Na základě ústavy měl parlament rozsáhlé pravomoci, jeho působnost však byla limitovaná existencí Svazu komunistů Jugoslávie a do roku 1980 osobou J. B. Tita.

3. Model tranzice

Smrt Tita a narůstající ekonomická krize urychlila proces dezintegrace Socialistické federativní republiky Jugoslávie. Pro deskripci a následnou analýzu vývoje v Srbsku je nezbytné alespoň ve zkratce zmínit vývoj v dalších původně federativních jugoslávských republikách. V každé zemi byl demokratizační proces načasován odlišně, což bylo mj. způsobeno již zmíněnou svrchovaností a neomezeností jednotlivých republik v ústavních záležitostech. To je také příčinou skutečnosti, že změny s rozdílným výsledkem probíhaly formálně ústavními postupy.

Ve Slovinsku byla v roce 1989 přijata novela republikové ústavy, jíž došlo ke zrušení vedoucí úlohy komunistické strany. Na jaře 1990 vypustil parlament z názvu státu označení socialistická a v dubnu 1990 se uskutečnily svobodné parlamentní volby, jejichž vítězem se stal opoziční blok DEMOS (Demokratska opozicije Slovenije). Dne 25. června 1991 přijal slovinský parlament Deklaraci nezávislosti, na jejíž přijetí reagovalo tehdejší celojugoslávské stranické vedení pokusem o obsazení hraničních přechodů. Po desetidenním konfliktu se jugoslávská armáda stáhla na území Chorvatska a na podzim opustily zemi poslední jednotky JLA. Na konci roku 1991 přijalo Slovinsko ústavu a 15. února 1992 bylo uznáno jako suverénní stát Evropským společenstvím.

V Chorvatsku se komunisté zřekli monopolu politické moci v prosinci 1989 a následně byly v únoru 1990 přijaty ústavní dodatky, které legalizovaly pluralitu politických stran a umožňovaly vypsání svobodných voleb. Ty se konaly v dubnu a květnu 1990 a vítězem se stalo Chorvatské demokratické společenství (Hrvatska demokratska zajednica). Dne 25. června 1991 přijal chorvatský sněm Deklaraci o vyhlášení samostatné Chorvatské republiky, která byla ke konci roku postupně uznána jednotlivými státy. Proces demokratizace byl však přerušen projevem separatismu srbské menšiny a vojenskou konfrontací, která trvala až do roku 1995. Kontrola nad celým územím byla dosažena až v roce 1997 mírovou reintegrací východní Slavonie.

V Bosně a Hercegovině (BaH) byla osmdesátá léta poznamenána vykonstruovanými politickými procesy, které byly namířeny proti údajnému nacionalismu jednotlivých etnik. Tyto procesy však ve skutečnosti přispěly k růstu nacionalismu, radikalizaci etnik a profilaci budoucích dominantních aktérů na politické scéně. Nejznámější bylo obvinění proti 13 údajným islámským fundamentalistům v čele s Alijou Izetbegovićem⁹, proces s Vojislavem Šešeljem¹⁰ a s „kontrarevolucionářem“ Fikretem Abdićem.¹¹ V prosinci 1990 vyhlásil bosensko-hercegovský parlament nezávislost a nedělitelnost samostatného státu. Ve svobodných volbách, které následovaly, se projevilo etnické rozdělení BaH. Vítězem se staly strany založené na etnickém základě: chorvatská HDZ BiH (Hrvatska demokratska zajednica Bosny i Hercegoviny, odnož chorvatské HDZ), srbská SDS (Srpska demokratska stranka) a bosňácká SDA (Stranka demokratske akcije). Do etnického konfliktu, který následoval, se na straně Srbů zapojilo Srbsko a na straně Chorvatů Chorvatsko, resp. Milošević a Tuđman.

Osamostatnění Makedonie proběhlo ve srovnání s ostatními svazovými republikami klidně. V prvních demokratických volbách konaných v listopadu 1990 zvítězil postkomunistický

⁹ Podkladem obvinění byl filosoficko-politický pamflet A. Izetbegoviće *Islámská deklarace*, který předestřel vytvoření Muslimského státu. Izetbegović zde hovoří o ideálním islámském státu, který by měl být vytvořen morálním obrozením a vnitřní očišťovnou (vylučuje jeho vytvoření silou). Islámská deklarace se vyhýbá jakémukoliv spojení s Bosnou a Hercegovinou. Uvádí však, že pokud se Muslimové stanou díky velkému růstu populace většinou, měli by požadovat vlastní islámský stát. Izetbegović se stal propagátorem jednotné Bosny. Zemřel dříve, než mohl být obviněn Haagským tribunálem.

¹⁰ Šešeljevo obvinění se zakládalo na článku *Co dělat?*, ve kterém předkládá argumenty pro rozdělení Bosny a Hercegoviny. Šešelj na počátku devadesátých let založil Srbskou radikální stranu (SRS). V roce 2004 se dobrovolně vydal Haagskému soudnímu tribunálu.

¹¹ Abdić byl obviněn z hospodářské kriminality v podniku Agrokomerc. Za války v BaH vytvořil vlastní Autonomní oblast Západní Bosna (AOZB).

Sociálně demokratický svaz Makedonie. Dne 17. září 1991 vyhlásil makedonský parlament nezávislou Republiku Makedonii.

Černá Hora setrvala v soustátí se Srbskem pod názvem Svazová republika Jugoslávie a až do druhé poloviny 90. let byla „ve vleku“ srbské politiky. V roce 1997 byl zvolen prezidentem Milo Djukanović, kterému se podařilo vymanit Černou Horu ze srbského, resp. Miloševićova vlivu.

Na Kosovu proběhly v roce 1981 studentské demonstrace, které přerostly v rozsáhlé nepokoje, bělehradským vedením označené za kontrarevoluční. Tyto protesty přispěly ke zvýšení nacionalismu po celém Srbsku, jenž se projevil zejména v procesu s Martinovićem,¹² ve zveřejnění Memoranda Srbské akademie věd¹³ a v případě Paraćinova.¹⁴ Srbské vedení provedlo výměnu na důležitých postech ve vedení provincie, zvýšilo represe a provincii byla omezena autonomie.

Obecně lze říci, že komunistický režim končil ve státech někdejší Jugoslávie tzv. přechodem reformou (vynucený masami na základě kompromisu) (Kunc – Dvořáková 1994: 65). Jak tvrdí Kunc s Dvořákovou, tento typ konce režimu jen málokdy vedl ke konsolidaci demokracie – nestalo se tak ani v srbském případě. Do Przeworskeho schématu dalšího vývoje režimu v přechodu lze Srbsko zařadit jen s velkými obtížemi. Pokud bychom však přeci jen měli tento vývoj posoudit, pak se jako srbskému případu nejbližší jeví rozšířená diktatura (Kunc – Dvořáková 1994: 85).

4. Monismus vs. limitovaný pluralismus

Jedna z os, jimiž J. J. Linz charakterizoval nedemokratické režimy, zachycuje míru omezení pluralismu politického a společenského života. Klasická Linzova definice autoritativních režimů počítá s limitovaným pluralismem jakožto jednou z určujících charakteristik. Tato limitace obzvláště vyniká v kontrastu s neomezeným pluralismem kompetitivních demokracií či monismem totalit. Prostřednictvím postavení na ose limitovaný pluralismus – monismus Linz mj.

¹² V roce 1985 vyhledal lékařskou pomoc srbský sedlák Martinović. V rektálním otvoru měl láhev dnem napřed a tvrdil, že se stal obětí kosovských Albánců. Existují přitom albánské i srbské verze. Srbská média na Martinovićově případu demonstrovala albánskou agresivitu vůči kosovským Srbům.

¹³ Memorandum obviňovalo jugoslávskou federaci, že v ní Srbsko nezaujímá odpovídající postavení a propagovalo vytvoření Velkého Srbska.

¹⁴ V kasárnách v Paraćinovu zastřelil 3. září 1987 Albánec Aziz Kelmendi čtyři vojáky (Srba, bosenského Muslima, Chorvata a Slovince) a několik dalších zranil. Sam pak spáchal sebevraždu. Případ byl prezentován jako nacionalistický albánský útok proti Jugoslávii.

rozlišoval jednotlivé typy autoritativních režimů. Nejrozšířenější typ autoritativních režimů – varianta byrokraticko-militaristická – se vyznačovala omezením politického pluralismu a zachováním velké míry pluralismu v oblasti společenské (nepromlouvající do politiky) a ekonomické.

Co se týče pluralismu politických stran a jeho omezení, nejprve je zapotřebí konstatovat, že Balkánu obecně (včetně Srbska) dominuje fenomén *antistran*, tedy subjektů vyznačujících se mobilizací nikoli prostřednictvím ideově programové mobilizace, nýbrž identifikací s výraznými osobnostmi: postkomunistická Socialistická strana Srbska (SPS) představovaná Miloševićem, nacionalistická Srbská radikální strana (SRS) Šešeljem¹⁵, konzervativní Srbské hnutí obnovy (SPO) Draškovićem, Jugoslávská levice (JUL) Miloševićovou ženou Mirjanou Marković. Určitou deviaci představují etnické strany zejm. v případě politických uskupení vojvodinských Maďarů, z nichž nejvýznamnější pozici zaujímá Koalice Vojvodina. Toto uskupení bylo založeno v roce 1996. Vystupuje jako klasická etnická a regionální strana bez identifikace s výraznou osobností.

Udržení Miloševićova režimu napomáhala kromě jeho SPS i existence Srbské radikální strany (SRS) Vojislava Šešelje, jež tvořila se SPS koalici od voleb 1992 až do podzimu 1993, kdy vstoupila do formální opozice. Stejně důležitým partnerem se stala i JUL Miry Marković, která se hlásila k jugoslávství a vystupovala proti srbskému nacionalismu.

Srbským fenoménem jsou rovněž tzv. všelidová hnutí sdružující demokratickou opozici. I na tato hnutí (DEPOS, Demokratická aliance, Zajedno, Demokratická opozice Srbska – DOS) lze vztáhnout charakteristiku antistranictví, ovšem v poněkud komplikovanější podobě. Tato hnutí totiž vždy zůstala pouze konglomerátem jednotlivých antistran v čele s jejich osobnostmi (Demokratická strana – DS – Zoran Đinđić; Demokratická strana Srbska – DSS – Vojislav Koštunica – DSS, G17 Plus – Miroљub Labus¹⁶). Dalším jejich rysem byla absence ideologické

¹⁵ SRS byla založena až v roce 1991; identifikace Šešeljova Srbského četnického hnutí (SČP – založeno 18. června 1990) s četniky byla překážkou k zaregistrování strany (Balík 2002: 413). Šešelj stál i u zrodu Srbského hnutí obnovy (SPO) Vuka Draškoviće; po vzájemných neshodách však hnutí opustil.

¹⁶ Miroљub Labus se podílel jako člen G17 Plus na předvolebním programu DOS, resp. části zabývající se ekonomickými reformami. Společně s Mladanem Dinkićem (bývalý předseda Národní banky SRJ a bývalý předseda Srbské národní banky) představují novou politickou sílu s jasnou profilací (ekonomické reformy, snahy o evropskou a mezinárodní integraci). Po volbách 2000 přijal Labus post místopředsedy federální vlády, v září 2002 se neúspěšně ucházel o post srbského prezidenta. Oficiální založení strany G17 Plus se datuje až k 15. prosinci 2002. Z. Đinđić viděl v nové politické straně rivala a snažil se ji zdiskreditovat. Během transformace Jugoslávské národní banky na Srbskou národní banku se opakovaně pokusil odstranit Mladana Dinkiće z tohoto postu; během předvolební kampaně srbských prezidentských voleb v roce 2002 se z vládní pozice snažil zdiskreditovat M. Labuse.

profilace jednotlivých součástí. Tato uskupení nebyla schopna nejen vzhledem k volebnímu inženýrství, ale i znatelné nejednotnosti (zapříčiněné zejména osobní rivalitou vůdců stran) a vytváření frakcí, mobilizovat své síly ke změně režimu. Srbské stranické scéně tedy dominuje fenomén *one-man party shows*, jenž zpomaluje ideologickou profilaci politických stran a konsolidaci stranického systému jako takového.

Od roku 1990 dochází k postupnému konsolidování rezistence a formování opozice proti režimu Slobodana Miloševiče. K prvním pokusům o vytvoření silné opoziční koalice došlo již v roce 1991, kdy vzniklo Demokratické hnutí Srbska (DEPOS), a dále v roce 1995, kdy byla založena Demokratická aliance. Ani jedno uskupení však nezaznamenalo větší úspěch v mobilizaci voličů. Opozice se neomezovala pouze na sféru stranictví. V roce 1992 uveřejnilo několik členů Srbské akademie věd kritiku Miloševiče, Srbská ortodoxní církev vydala memorandum kritizující režim a Asociace vědeckého výzkumu požadovala, aby prezident odstoupil. V červenci 1992 se konaly studentské demonstrace požadující prezidentovu demisi. Na konci roku se konaly srbské prezidentské volby. Volební zákon byl upraven tak, aby mohli volit i srbští uprchlíci z Chorvatska a z Bosny a Hercegoviny; naopak emigranti, kteří během války odešli z Jugoslávie, byli vyloučeni z voleb. Jako protikandidát vstoupil do volebního klání emigrant z USA Milan Panić, který otevřeně kritizoval Miloševiče a snažil se o demokratizaci Srbska. Milošević získal 53,21 % hlasů a byl potvrzen ve funkci srbského prezidenta. Odhady volebních specialistů hovoří o 7-8 % zfalšovaných volebních lístků ve prospěch Miloševiče (Vejvoda 1996: 48).

Po Daytonu zvýšil Milošević represe proti opozici. V květnu 1996 byl obviněn Zoran Đinđić z poškozování reputace Srbska a odsouzen k podmíněčnému trestu čtyř let vězení. Ke stmelení opozice došlo až po místních volbách v roce 1996, ve kterých se jako vítěz ukázala koalice Zajedno. Volební komise v Bělehradě však odmítla uznat její vítězství, na což odpůrci Miloševićova režimu reagovali demonstracemi, které trvaly dva měsíce. Na začátku února 1997 Milošević ustoupil a parlament přijal zvláštní zákon *Lex specialis*, kterým bylo uznáno vítězství koalice Zajedno ve všech volebních obvodech, jejichž získání se dožadovala, kromě Nového Bělehradu a Mladenovace.

Od listopadových voleb v roce 1996 začala koalice opozičních stran Zajedno bojkotovat parlament, což mj. umožnilo Miloševićovi jeho zvolení do funkce federálního prezidenta.

V roce 1998 byl vydán zákon, který paralyzoval bělehradskou univerzitu. Na základě této právní normy bylo propuštěno 10 % zaměstnanců, bylo zakázáno organizování politických protestů na univerzitní půdě a škola se dostala pod kontrolu režimu. JUL založila Výbor

univerzitní levice (KUL), který dohlížel na to, aby vystupování univerzity bylo politicky korektní a aby studenti podporující opozici, nenašli příležitost pro své politické aktivity na univerzitě.

Rozhodnutí Mezinárodního soudního tribunálu v Haagu k odsouzení Miloševiče za válečné zločiny v Kosovu ovlivnilo opozici před připravovanými volbami 2000. Její představitelé se obávali dalších obvinění a z nich plynoucích komplikací v případě převzetí moci a požadovali, aby se dostalo Miloševičovi práva na exil. Profesor Dragoslav Avramović, kandidát za Alianci pro změnu, připravil dokument s návrhem, aby byla výměnou za svobodné volby a nenásilnou mocenskou změnu Miloševičovi poskytnuta garance, že nebude vydán k soudnímu stíhání za hranice Srbska.

Vzhledem k tomu, že průzkumy veřejného mínění nebyly pro Miloševiče příznivé a že opozice nominovala jako protikandidáta na post prezidenta nezkompromitovaného Vojislava Koštunicu, který měl velké šance na úspěch, byla zintenzívněna politika cukru a biče. Došlo ke snížení cen potravin o 10-15 %, ministerstvo zdravotnictví oznámilo zlepšení zásobování lékáren, garanci práce studentům medicíny a vláda prohlásila, že zahájí program výstavby nových bytů pro mladé páry, policii a vojáky. Těsně před volbami se navýšil počet zatykačů na členy opozice, aktivisty hnutí *Otpor* či pracovníky Centra pro svobodné volby a demokracii (CeSID), kteří byli předvedeni k policejnímu výslechu. Dne 20. srpna 2000 byl unesen Ivan Stambolić, bývalý srbský prezident, který napomohl Miloševičovi k moci. Většina analytiků srbské politické scény je zastáncem toho názoru, že Stambolić zmizel na objednávku Miloševiče, resp. Míry Marković. Důvodem měla být jeho údajná spolupráce s opozicí a plánovaná kandidatura na post prezidenta SRJ.

V červenci 2000 byly přijaty ústavní dodatky s cílem posílení pravomocí federálního prezidenta, který měl být napříště volen přímo a mohl by vykonávat tuto funkci dvě volební období, přičemž období před přijetím ústavních dodatků by nebylo započítáno. Ve volbách na svazového prezidenta porazil Koštunica Miloševiče se ziskem 50,24 % hlasů. Volební komise ovšem oznámila, že Koštunica získal pouze 48 % hlasů, a že je tedy nutné druhé kolo voleb. Opozice zahájila protestní demonstrace a Koštunica se prohlásil prezidentem SRJ. Miloševičův pád z pozice prezidenta znamenal konec autoritativního režimu, což bylo potvrzeno i vítězstvím koalice DOS v srbských parlamentních volbách na konci téhož roku. Úspěch říjnové revoluce spočíval ve faktu, že poprvé nezasáhla armáda a policie. Miloševič byl předán 28. června 2001 (patrně ne symbolicky, ač se jedná o den výročí bitvy na Kosově poli) Mezinárodnímu soudnímu tribunálu pro bývalou Jugoslávii do Haagu.

Obecně lze tedy konstatovat, že přes velké snahy se Miloševićovi nepodařilo omezit pluralismus v oblasti politického stranictví a že k jeho pádu zásadním způsobem přispěly prohrané volby (jakkoli manipulované). Svoji legitimitu odvozoval Milošević mj. právě ze soutěživých voleb, v nichž jeho SPS vždy zvítězila.¹⁷ Nesmíme se ovšem nechat unést procenty získanými opozicí. Poměrně důležitým signálem o Miloševićových snahách je zmíněná úspěšná snaha o politické ovládnutí vysokých škol. Netřeba pochybovat o tom, že se podobným způsobem toužil vyrovnat s opozicí. Vstupujeme na půdu spekulací, prohlásíme-li, že tomu zabránil téměř permanentní válečný stav, v němž se Miloševićův režim nacházel.

Stát, resp. Socialistická strana Srbska si podržela kontrolu nad strategickými odvětvími v hospodářství a vedení těchto podniků bylo úzce svázáno s předsednictvem SPS. Tato kontrola se však týkala pouze strategických podniků, nikoli celé ekonomické sféry.

Míru politického pluralismu lze vhodně dokumentovat v oblasti médií. Hned zpočátku je třeba konstatovat, že úplnou kontrolu nad médii se Miloševićovi nepodařilo nikdy uskutečnit. Neznamená to však, že by se o to nepokoušel, ba právě naopak. První pokus o likvidaci médií a opozice v roce 1990 vyvolal demonstrace, na kterých se skandovalo *Slobo Sadame* a proti kterým poslal Milošević armádu. V roce 1992 se vládě podařilo získat pod kontrolu deník *Politika* a týdeník *NIN* (oponovaly srbské účasti v bosenském konfliktu) a v roce 1993 byla rozhlasová a televizní stanice RTS nucena propustit tisíc zaměstnanců, kteří byli považováni za neloajlní režimu. Dočasně bylo zastaveno vysílání nezávislé televizní stanice *Studio B* a nezávislé rozhlasové stanice *B-92*. S rozpadem Jugoslávie a začátkem války v Chorvatsku zanikla i federální televizní stanice *Jutel*. V roce 1995 se vláda pokusila převzít kontrolu nad bělehradským deníkem *Borba*. Novináři zareagovali vydáváním vlastní verze, kterou pojmenovali *Naša Borba*.

Demonstrace po volbách v roce 1996 předznamenaly opětovný zákaz vysílání *Radia B-92* a studentské stanice *Radio Indeks*. Rádio B-92 spustilo po dvou dnech i přes zákaz vysílání znovu a začalo využívat alternativní média (např. šíření informací přes internet, publikace knih a nahrávek, tisk *ad hoc* bulletinů). V březnu 1997 připravila srbská vláda zákon, který by omezil soukromé vlastnictví novin na dvacetiprocentní podíl a který měl regulovat vysílání soukromých rádií a televizních stanic. Návrh zákona byl zamítnut, jeho obměněná podoba byla přijata srbským parlamentem a vešla v platnost 2. října 1998. Zákon o veřejných informacích stanovil, že *média jsou povinna informovat pravdivě veřejnost a musí respektovat lidskou důstojnost a právo na soukromí... Nerespektování zákona bude postihováno peněžitými tresty, které v přestupkových řízeních navrhne soud*. Jelikož

¹⁷ V roce 1990 získala 77,6 %, 1992 28,8 %, 1993 36,7 % a 1997 v koalici s JUL a Novou demokracií 34,3 %. V roce 2000 skončila druhá se ziskem pouhých 13,5 % (vítěz – DOS – dosáhl 63,9 %). Blíže viz Balík (2002: 400-419).

soudci v přestupkových řízeních byli jmenováni vládou Srbska, svoboda informací záležela na libovůli srbského vedení (Goati 2001).

Letecké údery na SRJ zahájené Severoatlantickou aliancí daly Miloševićovi další záminku k omezení činnosti nezávislých médií. V březnu 1999 byl nezávislý deník *Večernje Novosti* převeden pod kontrolu státní *Borby*, z bělehradského *Studia B* odvezly policejní jednotky vysílací zařízení, místní Lav TV (Vrasac), Radio Boom 93 (Pozorvac), Radio Tir (Cupria) televize Nemanja (Cuprija) a Radio Golf byly uzavřeny. Studio B, Radio B2-92, Radio Indeks a redakce denníku Blic byly uzavřeny či předány pod kontrolu režimu.

Ze čtyř největších bělehradských časopisů se pouze jeden ocitl pod silným vlivem režimu. Periodikum Duga publikovalo články proročnické orientace od antisemitských sloupků Dragoše Kalajiće k levicovým esejům Mirjany Marković. Od roku 1993 začala Duga v omezené míře jemně kritizovat režim a publikovat rozhovory s představiteli opozice. Na objednávku režimu začaly být publikovány knihy popisující albánský útlak, srbskou porobu a konsekvence boje za Velkou Albánii.¹⁸

Ve sféře médií tak pozorujeme kontinuální snahu o omezení (až likvidaci) pluralismu. Až do roku 1998 byla tato snaha úspěšná pouze z malé části, poté, jednak v souvislosti s novým zákonem, jednak s kosovskou válkou, dosáhl režim úspěchů větších. Každopádně nelze prohlásit, že by tato oblast byla pro analýzu charakteru režimu nezajímavá. Režim se v oblasti médií rozhodně na ose limitovaný pluralismus – monismus pohyboval, přičemž silně tendoval k pólu monismu.

5. Mobilizace vs. depolitizace

Jeden z faktorů, který pomohl Miloševićovi v politické kariéře, je konzervativní patriarchální struktura rodin na venkově navyklá na politiku instrumentalismu a manipulace. V poválečné generaci absentuje prvek demokratické zkušenosti a politické kultury, který na Balkáně ostatně nebyl nikdy příliš rozvitý. Milošević se v srbské společnosti prezentoval jako novodobý Tito a *vůdce*, který vede boj za udržení jugoslávské federace, resp. za vytvoření Velkého Srbska. V krátkodobém horizontu posilovalo srbské angažmá v Srbsku a Chorvatsku Miloševićovu pozici založenou zejména na nacionalistických tendencích ve společnosti, dlouhodobě se gloriola *obránce národa* stala neudržitelnou. Nicméně dlouhou dobu byly

¹⁸ Např. publikace *Greater Albania. Concepts and possible consequences*, kterou vydal Institut geopolitických studií v Bělehradě.

velkosrbské odkazy a titovská stylizace dostatečnými a účinnými nástroji mobilizace srbské společnosti.

Po podepsání Daytonské mírové dohody, která znamenala *de facto* konec velkosrbských a velkochorvatských ambicí, se Milošević zaměřil na zachování Kosova v rámci SRJ. Nově uvalené sankce, které izolovaly srbské hospodářství a podněcovaly ilegální obchod, a porážka na Kosovu, jakkoliv prezentovaná jako vítězství, přispěly k narůstající nespokojenosti obyvatelstva a mobilizaci opozice. Ačkoliv Milošević obviňoval mezinárodní společenství ze srbských neúspěchů a odkazoval se na paralely v dějinách srbského národa, začal být částí společnosti vnímán jako osobnost, která izoluje Srbsko a oddaluje jeho integraci do sjednocující se Evropy. Faktická prohra ve válkách v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině a na Kosovu tak přispěly k odklonu voličů od Miloševićova režimu.

V kampaních Socialistické strany Srbska (SPS), a Srbské radikální strany (SRS) dominovalo ve sledovaném období vymezení protivníka a nepřítele srbského národa, resp. viníka ekonomické krize. „Oponenti a nepřátelé“ velkosrbské myšlenky – Slovinci, Chorvaté a Bosňáci, byli po roce 1995 nahrazeni kosovskými Albánci, po krizi v Kosovu v roce 1999 tuto pozici zaujalo mezinárodní společenství, které *uvrhlo srbský národ do poroby*.

Miloševićův režim prošel několika etapami mobilizace, kdy její míra kolísala. Vysokých hodnot dosahovala v první polovině devadesátých let v souvislosti s balkánskou válkou. Druhého vrcholu dosáhla v čase kosovské války, třetího, v té chvíli již anti-miloševićovského, pak v měsících předcházejících pádu nedemokratického režimu.

6. Ideologie vs. mentalita¹⁹

Normativní ideologie²⁰ se v Miloševićově režimu soustředila na abstraktní hodnoty demokratického socialismu, pozvednutí civilizační úrovně, ekonomický rozvoj, zatímco operativní ideologie²¹ byla formulována zájmy, emocemi, fikcí, kolektivní pamětí a společným etnickým původem. Operativní ideologie byla propagována oslavou národní historie, heroismem,

¹⁹ Tato kapitola se zabývá pouze obrazem druhého v Srbsku a nemá za úkol demonizovat srbský režim. Analogická situace panovala v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině i na Kosovu.

²⁰ Normativní ideologie dle Seligera zahrnuje základní principy, které určují cíl režimu. Je formulována v politických manifestech, oficiálních dokumentech, programech politických stran, filosofických, teologických či sociálně vědných pracích a posvátných knihách (Seliger, M.: *Ideology and Politics*, citováno z: Malešević 2002: 75).

²¹ Operativní ideologie dle Seligera je formulována a prosazována v realitě. Je založena na principech, ideách, praktikách, které ač odlišné, jsou přesto všeobecně konceptualizované za účelem ospravedlnění potenciální či skutečné *policy* (Seliger, M.: *Ideology and Politics*, citováno z: Malešević 2002: 75).

obětováním se pro srbskou společnost a umožnila soustředit všechny vrstvy společnosti pod jednoduchý a nejširší možný idiom – *národ*. Typ normativní ideologie v srbském prostředí označila Siniša Malešević jako reformovaný demokratický socialismus, zatímco v operativní ideologii nazvala srbský režim etnonacionalistickým socialismem (Malešević 2002: 217).

Prorežimní tisk, učebnice a historické publikace se soustředily na denunciaci všech národů, které se v historii srbské státnosti postavily proti Srbům. Chorvaté (často ve spojení s římsko-katolickou církví) byli často vyobrazováni jako zrádci jugoslávské ideje, jako nacionalisté (ultrašovinisté) či krvelační nepřátelé toužící po genocidě srbského národa. Srbská televize rozebírala Tudjmanovu snahu o etnické čistky vůči Srbům a připodobňovala Tudjmana k ustašovskému vůdci Ante Pavelići. Pozornost byla zaměřena zejména na utrpení Srbů v éře tzv. Nezávislého státu Chorvatsko během druhé světové války, jejichž symbolem se stal koncentrační tábor Jasenovac. V poválečném vývoji byl kladen důraz na *chorvatské jaro* a antisrbský chorvatský nacionalismus z počátku sedmdesátých let dvacátého století.

Negativnímu pojetí se nevyhnuli ani Albánci, kteří byli pejorativně nazýváni Škipetaři.²² V srbských médiích byli obviňováni ze snahy o etnické vyčištění Kosova a Metohije za účelem realizace Kosovské republiky, která by se v konečné fázi spojila s Albánií ve Velkou Albánii. Záporně bylo v historických knihách a učebnicích vnímáno i Německo jako viník druhé světové války či Rakousko-Uhersko. Bosenští Muslimové byli znázorňováni jako *mohamedáni*, kteří se pokouší nastolit *džumbúrii* Bosna a Hercegovina. Média informovala o masové migraci srbského etnika z území v Chorvatsku a BaH tradičně obývaného Srby. Srbové byli vyobrazováni jako největší oběti, které trpěly v celé historii své státnosti a zaplatily za svobodu enormními lidskými ztrátami. Naproti tomu byli nepřátelé Srbska odlidštěni a demonizováni.

Jedním z významných faktorů, které mají vliv na politickou scénu v Srbsku, je Srbská ortodoxní církev. Došlo k její renesanci v politickém smyslu a začala získávat stále významnější místo ve společnosti. Na přelomu 80. a 90. let zahájila kampaň za vyzvednutí ostatků ustašovského teroru v BaH a Chorvatsku. Během jugoslávských válek se církev vyznačovala silným nacionalismem a zastávala extremistické pozice.²³ Srbská ortodoxní církev napomohla zrodu a upevnění Miloševićova režimu. Milošević ji využíval, ale nikdy nedovolil, aby se stala

²² V srbsčině má tento výraz (na rozdíl od albánštiny) negativní konotaci.

²³ Po vítězství DOS ve volbách 2000 pozice církve ve společnosti dále vzrostla. V porovnání s Vojislavem Koštunicou se Đinđić snažil zdržet jakékoliv nacionalistické rétoriky a vymezit se jako prozápadní prodemokratický politik. Deficit srbského patriotismu či nacionalismu, nutný k získání srbských voličů, se Đinđić snažil kompenzovat sounáležitostí s církví a snažil se profilovat jako její ochránce (ICG 2003b: 16).

relevantním politickým aktérem. Srbská ortodoxní církev se na přelomu let 1996 a 1997 přidala na stranu demonstrantů požadujících uznání vítězství v místních volbách a patriarcha Pavle se postavil do čela demonstrujícího davu. Církev se proti Miloševićovi veřejně postavila po faktické ztrátě Kosova; požadovala větší ochranu Srbů a církevního majetku na Kosovu, rezignaci Miloševiče a vytvoření vlády národní spásy. V srpnu 1999 podpořili její biskupové několik demonstrací v Bělehradě.

Výjimečnost srbského národa, oslava srbské monarchie, spojení církve a národa, mýty a legendy, boj proti vnitřním (politika HDZ a SDA vůči srbskému etniku v Chorvatsku resp. BaH, kosovští Albánci) a vnějším utlačovatelům srbského národa (mezinárodní společenství) určují programy a reálné vystupování srbských politických stran 90. let 20. století. Nacionalismus je determinujícím faktorem pro všechny aktéry srbské politické scény. Pokud se podíváme na programy a reálnou politiku relevantních stran, zjistíme, že většina určitým způsobem obsahuje nacionalistické prvky.²⁴ Nicméně ani ideologie s nacionalistickými prvky neměla všeospravedlňující účinek. Jak ukázal výzkum veřejného mínění z podzimu 1999, po kosovské kampani ztratil režim značnou podporu u obyvatelstva. Více jak 70 % populace se přiklánělo ke změně, kterou však nedokázali definovat, či určit jejího hybatele, a 60 % obyvatelstva si přálo zlepšení vztahů se Západem (ICG Balkan Report N. 94). Obyvatelstvo frustrované z neúspěchu srbského vedení v balkánských válkách, nelepšící se životní úrovně (zapříčiněné zejména mezinárodními sankcemi) a vzrůstající kriminalitou se rozhodlo podporovat jakoukoliv naději na změnu.

Miloševićovo Srbsko rozhodně můžeme umístit na osu mentalita – ideologie, nenachází se mimo ni. Ačkoli operuje s pojmy typickými pro mentality (vlast, národ, oběť), způsob jejich užívání se blíží spíše pólu ideologickému.

²⁴ Nacionalismus SPS a SRS je zřetelný. Konzervativní SPO ve svém politickém programu uvádí: „jsme národní strana, protože věříme v sílu srbské víry, která pomohla srbskému lidu přežít všechnu trýzeň, které byl vystaven ve své historii.“ (<http://www.spo.org.yu>). Program DSS uvádí: „Srbský stát by měl pokrýt veškerá území osídlená významným podílem srbské národnosti.“ (<http://www.dss.org.yu>). Đinđić (DS jako hlavní představitel DOS) i přes svůj demokratický profil podporoval ve válce v BaH bosenské Srby. Po nástupu DOS do vlády se s velkosrbstvím neidentifikoval. Program DS nepropaguje ideu Velkého Srbska, zmiňuje pouze podporu Srbů žijících v okolních státech. (<http://www.ds.org.yu/program/index.html>). Jediná strana, která se hlásí k jugoslávství a odsuzuje srbský nacionalismus – JUL.

7. Typ vůdcovství

Od roku 1986, kdy byl zvolen předsedou Svazu komunistů Srbska (SKS), se Slobodan Milošević snažil upevnit svoji pozici a podmanit si stranické vedení na Kosovu a v Černé Hoře. V listopadu 1988 byl odstraněn z vedení Svazu komunistů Kosova Azem Vllasi a místo něho byl dosazen Rahman Morina. Demonstrace organizované na protest proti vměšování se srbského stranického vedení do kosovských záležitostí byly ukončeny policejními represemi a přijetím ústavních dodatků omezujících autonomii provincie. Ve Vojvodině byly Miloševićem organizovány masové demonstrace, které vešly do povědomí jako *Jogurtová revoluce*.²⁵ Dne 5. října 1988 bylo vedení Vojvodiny nuceno rezignovat a na vedoucí posty byli dosazeni Miloševićovi stoupenci.

Po svém nástupu do funkce předsedy SKS Milošević představoval *de facto* reformátora, snažícího se prosadit ve straně a společnosti změny. Do předsednictví SKS byl v podstatě dosazen svým přítelem Stambolićem, který se ujal postu srbského prezidenta. Samotná volba je obestřena záhadou, neboť Milošević byl zvolen jen těsnou většinou, přestože byl jediným kandidátem, na čemž od počátku trval (Štěpánek 2005: 214).

Milošević získal popularitu v srbské společnosti iniciací byrokratické revoluce a organizováním demonstrací, na kterých často využíval srbskou mytologii.²⁶ Zřejmě nejznámější je jeho výrok z roku 1987 ke shromážděným demonstrantům na Kosovu: „*Nikdo vás nesmí bít*“. Tato věta z něj vytvořila ochránce práv kosovských Srbů.²⁷ Milošević strávil téměř třináct hodin diskusí s demonstrujícími Srby, od nichž přijal názor na kosovskou otázku. Za pomoci titovské rétoriky se pasoval v očích demonstrantů na nového Tita. Přejal nejdůležitější prvky Titovy technologie vládnutí: využíval přímého kontaktu s masami, aby odstranil své protivníky, přejímal požadavky mas, aby odstranil zdroj jejich nespokojenosti, a využíval znovu vybudované jednoty „strany a lidu“ k tomu, aby omezil vliv opozice (Štěpánek 2005: 214).

Dne 28. června 1989 v den sv. Víta podpořil na Kosově poli demonstraci, které se zúčastnilo více než půl milionu Srbů, svolanou u příležitosti šestistého výročí bitvy s Turky.²⁸

²⁵ Demonstranti zaútočili na vládní budovu jogurty.

²⁶ Miloševićovy demonstrace doprovázely ostatky cara Lazara, které byly převáženy mezi svatými místy po celém Srbsku.

²⁷ Poprvé se zde skandovalo „*Slobo-slobodo*“.

²⁸ Bitva na Kosově poli, kde se střetl srbský kníže Lazar se sultánem Muradem, je opředena mýty. Traduje se, že v předvečer bitvy dali Srbové přednost království nebeskému před pozemským vítězstvím, od této doby se považují

V roce 1988 byl Milošević zvolen prezidentem Srbska a o dva roky později se zasloužil o vyhlášení nové ústavy, která omezovala moc parlamentu a zvyšovala moc prezidenta. Vítězství Socialistické strany Srbska ve volbách v roce 1990 bylo důsledkem kombinací několika faktorů. V této době neexistovala věrohodná opozice, která by nabídla alternativu a seriózní politický, ekonomický a sociální program transformace. Předvolební kampaň Miloševiče se soustředila na hesla *mír, prosperita, privatizace*, principiální slogan kampaně zněl *Bez nás není nejistoty*.

Někteří analytici zabývající se situací v Srbsku tvrdí, že v pozadí režimu nestál Slobodan Milošević, nýbrž jeho žena Mira Marković, která kontrolovala většinu vládních zakázek, bělehradskou univerzitu, zdravotnictví či jmenování osob do diplomatických služeb. M. Marković je údajně ideologicky rigidnější a proces titoizace²⁹ lze přičítat právě její osobě. JUL získala během devadesátých let na popularitě právě díky Miloševičově ženě a členství v JUL či SPS bylo předpokladem úspěchu v podnikání či v kariéře ve vládních strukturách (ICG Balkans Report N. 99).

Pro určení charakteru vůdcovství je rovněž nezbytné analyzovat míru autonomie jednotlivých státních institucí. Poté, co si Milošević upevnil rozhodující postavení ve straně, zaměřil svoji pozornost na státní instituce, zejména na bezpečnostní služby a policii. Ke konci roku 1991 došlo k výměně celého personálu ve Státní bezpečnostní službě (Sluzba drzavne bezbednosti) a do služeb policie byli přijati uprchlíci z Chorvatska a BaH, kteří byli během výcviku silně indoktrinováni. Bylo jim uděleno státní občanství výměnou za práci u policie a stali se tak plně závislí na vůli režimu. Rok 2000 přinesl personální změny v policejních složkách a také nový zákon o zbraních. Ten stanovil, že všichni držitelé zbraní si musejí zažádat o nové oprávnění, jehož vydání záviselo zcela na libovůli autorit.

Milošević se v rámci silových resortů rozhodl preferovat policii na úkor v jugoslávské éře preferované armády. Jugoslávská armáda ztratila za Miloševičova režimu svá privilegia a význam, zatímco vzrůstal vliv ministerstva vnitra, jehož policejní jednotky se staraly o vnitřní bezpečnost a které operovaly zejména na Kosovu. Armáda zůstala jedinou institucí, která nebyla přímo kontrolována vládní garniturou. Ke změně došlo až s eskalací napětí na Kosovu a nesouhlasem vedení armády se silovým zásahem. Náčelník generálního štábu Momčilo Perisić otevřeně kritizoval Miloševiče, vyčítal mu izolaci SRJ a nesouhlasil s nasazením armády na Kosovu. V roce 1998 byl za své postoje odvolán z funkce a nahrazen generálem Dragoljubem Ojdanićem. Ve

za vyvolený lid. Den je symbolem národní tragedie, slávy středověkého Srbska, je dnem, kdy je oslavována smrt národních hrdinů, světců a mučedníků.

²⁹ Termín titoizace se používá k deskripci pokusů o oživení zlaté éry poválečné Titovy Jugoslávie.

stejném roce byl odstraněn šéf tajné služby Stanišić, který s Perišićem sdílel názor na Kosovo a který se znelíbil režimu již na přelomu let 1996 a 1997, kdy se snažil vyhnout krvavému střetu s demonstranty.

Po skončení kosovské kampaně zintenzívnila vládní garnitura intervence v armádě. Aktivita SPS a JUL měly vzrůstající tendenci, přičemž členství v těchto stranách se stalo předpokladem pro armádní postup a odměny. Celkově došlo k nárůstu platů v armádě a vláda zahájila program výstavby bytů pro armádní důstojníky.

Mafie začala prorůstat do státního aparátu včetně resortu bezpečnosti, což se projevovalo i angažováním mezinárodně stíhaných kriminálních živlů (např. Željko Ražnatović Arkan³⁰, Boško Radonjić³¹ i Andrija Lakonić³²). Publicista M. Lopušina uvádí, že v roce 1997 bylo v Jugoslávii 150 tisíc příslušníků policie, tedy jeden policista na 70 obyvatel, což stavělo Jugoslávii na první místo evropského žebříčku³³ (Lopušina 2001: 222). Státní aparát srostl se srbským organizovaným zločinem; srbská mafie v podstatě kontrolovala složky tajné policie i nejdůležitější hospodářská odvětví; ukázkovým příkladem je Zoran Todorović, ředitel Beopetrolu, tajemník politické strany JUL a dlouholetý přítel M. Marković. Tato nová *elita* si začala mezi sebou vyřizovat účty a často docházelo k vraždám vysoce postavených podnikatelů či příslušníků tajné policie.³⁴

Typ Miloševićova vůdcovství byl charismatický, přičemž využíval i jisté militaristické prvky. Odpovídal charakteristice autoritativního režimu, a sice vůdcovství uvnitř špatně definovaných, zato předvídatelných hranic. Příznačná je kumulace moci kolem jeho osoby, bez

³⁰ Arkan byl v Bruselu odsouzen za bankovní loupež k 15 letům vězení. V roce 1979 se mu podařilo uprchnout, o rok později byl odsouzen k sedmi letům vězení v Amsterdamu za další bankovní loupeže. V roce 1981 uprchl a angažoval se ve Švédsku a SRN. V roce 1986 se vrátil do Bělehradu. Organizoval fotbalové chuligány Delije fotbalového klubu Crvena zvezda, ze kterých pak vznikla polovojenská jednotka Srbská dobrovolnická garda, tzv. Tygři bojující ve východní Slavonii a BaH.

³¹ Kmotr irské mafie v New Yorku.

³² Bývalý boxer zapojený do organizovaného zločinu.

³³ Tento údaj je však zkreslen situací v Černé Hoře, která převyšovala Srbsko v počtu policistů na 100 obyvatel.

³⁴ Např. Vladan Kovačević (alias Tref), bohatý podnikatel a blízký přítel Miloševićova syna Marka, byl zabit v únoru 1997; náměstek ministra vnitra a šéf tajné policie Radovan Stojičić (Badža) byl zavražděn v dubnu 1997; ve stejném roce byl spáchán atentát i na Zorana Todoroviće zvaného Kundak. Analytici se shodují, že většina vražd měla důvod v získání profitu z nelegálních aktivit. Vraždy, o kterých panují dohady, že mohly být nařízeny vedením režimu, zahrnují smrt Arkana, ministra obrany Pavle Bulatoviće, ředitele letecké společnosti JAT Zika Petroviće či novináře Curuviju.

ohledu na úřad, který zastával. Zůstal ústřední postavou režimu at' jako prezident srbský, či federální, a to bez výrazné změny ústavy.³⁵

8. Mezinárodní kontext

K prvnímu diplomatickému konfliktu mezi Srbskem a Evropskými společenstvími (ES) došlo již při rozpadu SFRJ v roce 1991, kdy secesí Slovinska, Chorvatska, Makedonie a Bosny a Hercegoviny vznikl nový státní útvar, často označovaný jako „zbytková Jugoslávie“ – Svazová republika Jugoslávie (SRJ). ES zřídilo tzv. Badinterovu komisi, která měla za úkol posoudit mezinárodní uznání jednotlivých republik včetně otázek nástupnictví a hranic. SRJ trvala na právním nástupnictví SFRJ, což bylo v protikladu s rozhodnutím Badinterovy komise, která stanovila, že se jedná o dezintegraci a právní diskontinuitu SFRJ, přičemž Srbové v Chorvatsku a BaH jsou menšinami bez práva na odtržení.

Jugoslávská lidová armáda byla nucena v průběhu roku 1992 opustit území nových balkánských států, jež byly v té chvíli již mezinárodně uznané. Předtím, než se stáhla z Chorvatska a BaH, přenechala velkou část své výzbroje chorvatským a bosenským Srbům. Milošević se navíc nepřestal angažovat v bosenském konfliktu a neopouštěl myšlenku rozdělení BaH mezi Chorvatsko a Srbsko. Srbskou demokratickou stranu v Bosně a Hercegovině (Srpska demokratska stranka, SDS BaH) a jejího lídra Karadžiće, jakož i Armádu Republiky srbské (Vojska Republike srpske, VRS) a vytvořenou Republiku srbskou (Republika srpska) Miloševićovo bělehradské vedení podporovalo finančně i logisticky.

OSN a ES vyhlásily již v roce 1991 embargo na dovoz zbraní do všech zemí Jugoslávie. V květnu 1992 přijala Rada bezpečnosti OSN Rezoluci č. 757 o uvalení hospodářských sankcí na Svazovou republiku Jugoslávii. Mezinárodní společenství nebylo v jugoslávské otázce jednotné; Rusko zastávalo prosrbské pozice, zatímco USA a Německo se klonily na stranu muslimskou, resp. chorvatskou. Milošević byl zván ke všem jednáním a mezinárodní společenství s ním jednalo jako se zástupcem *všech Srbů*, který bude vyvíjet tlak na představitele srbského etnika v Chorvatsku, resp. v Bosně a Hercegovině.

Válka skončila zejména díky angažovanosti USA, které nepřímo podpořily chorvatskou ofenzivu, dále díky leteckým úderům NATO proti Republice srbské a v neposlední řadě příslibem Bělehradu ukončit podporu bosenských Srbů výměnou za zrušení sankcí. Karadžić a Mladić byli

³⁵ Zde můžeme pozorovat rozdíl oproti Albánii – tam se sice také proměnil post nejmnocnějšího muže státu (nejprve prezident, poté premiér), ale jako důsledek ústavní reformy po občanské válce, nikoli tím, že by se prezident nemohl ucházet o další mandát, a tak se stal premiérem.

vyloučení z jednání o Daytonské mírové smlouvě a Milošević se stal garantem úspěchu a získal aureolu mírotvůrce v balkánských válkách, jenž mu zaručovala imunitu u Mezinárodního soudního tribunálu v Haagu.

Otázka Kosova nebyla do Daytonské mírové smlouvy zahrnuta a až do roku 1998 byla UČK nazírána jako teroristická organizace. Aktivity vlivné albánské lobby v USA, medializace srbské ofenzívy vůči separatistům (např. masakru v Račaku), jakož i další faktory, to vše přispělo ke změně přístupu mezinárodního společenství k bělehradskému režimu. Kosovská osvobozenecská armáda přestala být pojímána jako teroristická organizace a dostalo se jí označení národně-osvobozenecská. *Mírotvůrce* Milošević začal být představován jako autoritativní politik, který neváhá používat represe proti obyvatelstvu vlastního státu. Jednání v Rambouillet a ultimátum vůči SRJ předcházelo letecké kampani NATO, která začala v březnu 1999. Dne 8. června 1999 sdělil Milošević oficiálním představitelům mezinárodního společenství V. Černomyrdinovi a M. Ahtisaarimu svůj souhlas s podmínkami mezinárodního společenství. Bombardování Kosova Severoatlantickou aliancí napomohlo na určitou dobu Miloševićovi v upevnění moci. Prezentoval srbský národ jako mučedníka, jež se po celou svou historii musí podrobovat mezinárodnímu diktátu, a sám se vypořádal jako hrdina zachraňující Srby od poroby.

Na základě Rezoluce RB OSN 1244 zůstalo Kosovo součástí SRJ, fakticky však nemá bělehradské vedení žádnou kontrolu nad provincií, která se stala mezinárodním protektórátem.

Od roku 1997 bylo bělehradské vedení nuceno potýkat se s dalším problémem. V Černé Hoře zvítězil v prezidentských volbách Milo Djukanović, který se rozhodl odpoutat a vymanit ze státního svazku se Srbskem a který byl do Miloševićova pádu ze strany Západu preferovaným politikem. Po roce 2000 se do srbsko-černohorských jednání zapojilo mezinárodní společenství, které asistovalo při transformaci SRJ na konfederaci Srbska a Černé Hory. EU stanovila jako podmínku pro přijetí Srbska a Černé Hory do evropských struktur právě setrvání v konfederativním svazku. Státní útvar tak drží pohromadě pouze tlak mezinárodního společenství, přičemž dohoda podepsaná pod dohledem vysokého představitele pro Společnou zahraniční a bezpečnostní politiku (SZBP) Evropské unie Javieru Solanovi stanovila tříleté moratorium na rozhovory o budoucí podobě státu.

Miloševićovou prioritou v zahraniční politice bylo udržování dobrých vztahů s Ruskem. Borise Jelcina vnímal jako přechodného prezidenta a spolupracoval s ruskou opozicí. Po prezidentských volbách v Rusku 2000 se všeobecně očekávalo zintenzivnění spolupráce mezi Moskvou a Bělehradem. Tyto naděje však skončily převrácením v Srbsku a orientací nové vládní

garnitury na evropské struktury. Druhým přirozeným partnerem Miloševičova režimu se stala Čína, která byla vybrána, aby reprezentovala zájmy Jugoslávie poté, co došlo k přerušení diplomatických styků SRJ se USA. I tyto vztahy ukazují na nedemokratičnost Miloševičova režimu.

9. Závěr

Máme-li shrnout uvedené skutečnosti a snažit se z nich vyjít při pokusu klasifikovat námi zkoumaný režim, nestojíme před jednoduchým úkolem. Již na počátku jsme předpokládali, že Srbsko devadesátých let dvacátého století nebude možné jednoduše zařadit do některé z existujících ucelených koncepcí nedemokratických režimů. Přesto jsme stále přesvědčeni, že lze vyjít přinejmenším z Linzova konceptu čtyř dimenzí, z nichž tři mají charakter kontinua vždy se dvěma póly.

Historickým (a klasickým) typům autoritativních režimů se Miloševičův režim vymyká především v dimenzi limitovaného pluralismu. Po celou dobu jeho trvání mohla legálně působit opozice, nemůže být řeči o opozici ilegální, či alegální, dle Linze typických fenoménů (Linz 2000: 168-170). Existují sice náznaky, jak se režim v oblasti politické plurality toužil chovat – ať již jde o politické ovládnutí univerzit či o ovládání strategických sektorů průmyslu, nicméně nestalo se tak. Snaha potlačit pluralismus byla nejpatrnější ve sféře médií. V této oblasti lze uvažovat v termínech limitovaný pluralismus – monismus, kdy lze soudit, že režim tendoval k pólu monismu.

Zatímco tedy v oblasti politického stranictví režim na ose limitovaného pluralismu umístit nedokážeme, na zbývajících osách ano. Na ose mentalita – ideologie se blíží pólu ideologie, a to nejen ve sféře ideologie operativní, ale i normativní. Režim byl na ideologii založen, právě ona mu dodávala legitimitu – ať již ve sféře ekonomické či společenské. Srbský nedemokratický režim stál na ideologii reformovaného demokratického socialismu a socialismu etnonacionalistického. Tato ideologie skloubila odkaz předchozího komunistického režimu s myšlenkou nadanou značným mobilizačním potenciálem – ideou velkosrbství. Zatímco první část ideologie ospravedlňovala postup v oblasti socioekonomické, druhá část stála za velkým mobilizačním vzepětím jak první půle devadesátých let spojených s válkou proti Chorvatsku a Bosně a Hercegovině, tak druhé půle devadesátých let – útokem NATO v Kosovu. Z velké části stál režim na mobilizaci.

Charakter Miloševičova vedení byl jak autoritářský, tak přímo autoritativní – jeho moc nevyplývala z jeho ústavního postavení (vždyť zůstal hlavní postavou režimu i poté, co se změnilo jeho formálně ústavní postavení: roku 1997 se stal prezidentem jugoslávské federace, do

té doby vládl z pozice prezidenta federativní republiky – 1989-1997). Ačkoli nebyl úspěšný v ovládnutí různých segmentů společenského života, podařilo se mu to v případě státních institucí, především armády a policie. Koneckonců teprve poté, co armáda odmítla (poprvé) Miloševiče podpořit, režim padl.³⁶ Nedemokratickému charakteru srbského režimu rovněž odpovídají jeho zahraniční vztahy, jež byly rozvíjeny především s jinými nedemokratickými či hybridními režimy – Čínou a Ruskem.

Jak tedy režim klasifikovat? Skutečnosti zřejmě nejbližší ze shora zmíněných je Levitského klasifikace jako *kompetitivní autoritativní režim*. Skutečně se lze na základě výzkumu přiklonit k názoru, že se jednalo o autoritativní režim s neobvykle vysokým významem voleb. Politický vědec inspirovaný Linzem se ale musí dále ptát – jaký autoritativní režim? Spadá do některé ze sedmi Linzových kategorií?

Leckdo by mohl pod vlivem klíčové role Miloševiče, někdejšího generálního tajemníka komunistické strany, a jeho SPS jakožto nástupkyně této komunistické strany, klasifikovat Srbsko 90. let jako jednu z variant posttotalitního autoritativního režimu. Toto hodnocení je však nutné odmítnout – vždyť posttotalitní režimy byly klasifikovány monismem, vyhasínající ideologií a nízkou mobilizací reprezentovanou „mobilizačními vehikly“. Ukázali jsme, že v Srbsku tomu bylo přesně naopak. Ideologii a mobilizaci se dostalo nové krve do žil, zatímco monismus byl odstraněn.

Do úvahy pak přichází jistá forma pretotalitarismu – vždyť právě pretotalitní režimy bývají charakterizovány tím, že ve dvou ze třech dimenzí dosahují hodnoty typické pro totalitarismy, zatímco v jedné dimenzi z nejrůznějších důvodů nikoli. Srbská situace je výjimečná skutečností, že v politické oblasti nelze hovořit ani o umístění na osu limitovaný pluralismus – monismus, natož o nějakých dosažených hodnotách.³⁷ Jako nejvhodnější se tedy jeví přihlásit se k Levitského termínu a ten dále specifikovat s odkazem na vysokou míru mobilizace a hovořit o kompetitivním mobilizačním autoritativním režimu. Je to termín dozajista složitě konstruovaný, ale zřejmě nejvíce vypovídací.

Literatura

Balík, S. (2002): *Republika Srbsko*. In: Fiala, P. – Holzer, J. – Strmiska, M. a kol.: *Politické strany ve střední a východní Evropě*. Brno: MPÚ MU.

³⁶ Zatímco počátek Miloševičova režimu se nesl ve znamení přechodu reformou, jeho konec lze charakterizovat jako přechod revolucí (vynucený masami na základě síly).

³⁷ Zde vyvstává otázka, zda nebude nutné částečně reformulovat Linzovu formuli autoritativních režimů, kdy právě limitovaný pluralismus je jedním z úhelných kamenů.

- Beyme, K. von (1996): *Transition to Democracy in Eastern Europe*. London: St. Martin Press.
- Crampton, R. J. (2002): *The Balkans since the second world war*. London: Longman.
- Dančák, B. – Fiala, P. (eds.; 2000): *Národnostní politika v postkomunistických zemích*. Brno: MPÚ.
- Dizdarević, R. (2000): *Od smrti Tita do smrti Jugoslávie. Svědectví*. Praha: Vašut.
- Elsässer, J. (2004): *Kriegslügen. Vom Kosovokonflikt zum Milosevic-Prozess*. Berlin: Kai Homilius Verlag.
- Goati, V. (2001): *Elections in FRY. From 1990 to 1998*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju (http://www.cesid.org/pdf/goati_eng.pdf).
- Gordy, D. E. (1999): *The culture of power in Serbia. Nationalism and the destruction of alternatives*. The Pennsylvania State UP.
- Hladký, L. (1996): *Bosna a Hercegovina. Historie nešťastné země*. Brno: Doplněk.
- Hladký, L. (1993): *Jugoslávská krize a její historické souvislosti*. Jinočany: H & H.
- Hloušek, V. – Kopeček, L. (eds.; 2002): *Rudí a růžoví. Transformace komunistických stran*. Brno: MPÚ.
- Kunc, J. – Dvořáková, V. (1994): *O přechodech k demokracii*. Praha: SLON.
- Lewis, G. P. (2000): *Political parties in post-communist eastern Europe*. London: Routledge.
- Linz, J. J. (2000): *Totalitarian and authoritarian regimes*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers.
- Lopušina, M. (2001): *OVK protiv Jugoslavije. Kako smo izgubili Kosovo i Metohiju*. Čačak: Legenda.
- Lopušina, M. (2001): *Tajne srpske policije*. Beograd: Evro.
- Malešević, S. (2002): *Ideology, Legitimacy and the New State. Yugoslavia, Serbia and Croatia*. London: Frank Cass.
- Merkel, W. (1999): *System-transformation*. Opladen: Leske + Budrich.
- Mertus, J. A. (1999): *Kosovo. How myths and truths started a war*. Berkeley: University of California Press.
- Miller, J. N. (1997): *A failed transition: the case of Serbia*, in Dawisha, K.; Parrot, B. (eds.): *Politics, power and the struggle for democracy in South-East Europe*. Cambridge: Cambridge UP.
- Nakarada, R. – Basta-Posavec L. – Samardžić, S. (1991) *Raspad Jugoslavije - Produžetak ili kraj agonije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Pelikán, J. (1997): *Národnostní otázka ve Svaté republice Jugoslávii. Geneze-Vývoj-Perspektivy*. Praha: Karolinum.
- Perica, V. (2002): *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford UP.
- Pirjevec, J. (2000): *Jugoslávie 1918-1992*. Praha: Argo.
- Pridham, G. – Vanhanen, T. (eds.; 1994): *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. London: Routledge.
- Samardžić, S. – Nakarada, R. – Kovačević, Đ. (1998): *Lavirinti krize. Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Silber, L. – Little, A. (1996): *The death of Yugoslavia*. London: Penguin Group.
- Simić, D. (2001): *From Civilian-military to Civil-military relations in FRY*. In: Pantev, P.: *Civil-Military Relations in South-East Europe*. Vienna: National Defence Academy.
- Slpašak, S. et al. (1997): *The war started at Maksimir. Hate speech in the media*. Belgrade: Media Center.
- Štěpánek, V. (2005): *Nikdo vás nesmí bít...* In: Mainuš, P. (ed.; 2005): *Slavista s duší básníka. Sborník k sedmdesátinám Ivana Dorovského*. Brno: Albert.
- Thomas, R. (1999): *Serbia under Milošević. Politics in the 1990s*. London: Hurst&Company.
- Vejvoda, I. (1996): *The ancien regime in Serbia*. In: Matynia, E. (ed.): *Grappling with democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995)*. Praha: SLON.

Zakaria, F. (1997): *The Rise of Illiberal Democracy*, Foreign Affairs, November/December ([http://www. foreignaffairs.org](http://www.foreignaffairs.org)).

Internetové zdroje (ověřeno k 1. 11. 2005)

ICG Balkans Report N. 53 (1998): *Milošević: déjà vu all over again?* Washington/Brussels. (<http://www.crisisweb.org>).

ICG Balkans Report N. 94 (2000): *Serbia embattled opposition*. Washington/Brussels (<http://www.crisisweb.org>).

ICG Balkans Report N. 99 (2000): *Serbia: the Milošević regime on the eve of the september elections*. Belgrade/Washington/Brussels (<http://www.crisisweb.org>).

Levitsky, S.: *Autocracy by Democratic Rules: The Dynamics of Competitive Authoritarianism in the Post-Cold War Era* (http://www.people.fas.harvard.edu/~levitsky/images/levitsky_way_autocracy.pdf).

Memorandum of the Serbian academy of sciences and arts: Answers to criticism (<http://www.balkan-archive.org.yu/kosta/memorandum/contents.html>).

Pavlović, D.: *Serbia during and After Milošević*. Jefferson Institute Belgrade (http://www.policy.hu/pavlovic/Bibliografija/Harriman_Review.pdf).